

دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تفسیر و علوم قرآن

عنوان

نهاد حج در جاهلیت و اسلام با تکیه بر قرآن و تاریخ

استاد راهنما

حجت الاسلام والمسلمین دکتر غلامحسین اعرابی

نگارنده

محمد رضا تاج

زمستان ۱۳۹۲

تقدیم به:

روح بلند و ملکوتی بزرگ پرچمدار اسلام ناب محمدی (ص) و احیاگر حج ابراهیمی (ع) در عصر حاضر، حضرت امام خمینی (قدس سره) و ارواح پاک موحدانی که در لیبیک به دعوت آن رهبر بیدار و مجاهد برای اعلان بیزاری از جنود شیطان و ستم‌پیشگان دوران، شعار توحید و اذان براءت سر دادند و با توطئه‌ی استکبار جهانی، به دست حاکمان خیانت‌پیشه‌ی سعودی، در حرم امن الهی مظلومانه به شهادت رسیدند؛ مردان و زنان با ایمانی که در مطاف کعبه‌ی عشق، احرام خون بستند و در حریم قدس ملکوت، طائف عرش الهی گشتند.

تشکر و قدردانی:

سپاس مخصوص پروردگار یگانه‌ی هستی است و هر سپاسی که تقدیم غیر او می‌کنیم، از آن جهت است که: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقَ».

پس بار خدایا؛ با زبانی قاصر و بیانی ناقص تو را سپاس می‌گویم که مرا توفیق کسب معرفت و دانش بویژه آشنایی با معارف کتاب عزیز و جاویدت - قرآن کریم - عنایت فرمودی.

و سزا است که از والدین گرانقدرم تشکر نمایم که از کودکی به تربیت دینی و انس من با قرآن و معارف دینی اهتمام ورزیده و برای موفقیت و سربلندی فرزندان‌شان از هیچ کوششی دریغ نکردند. بر خود لازم می‌دانم از تمام معلمان و اساتید عزیزی که از بدو تحصیل تا کنون از محضر ایشان بهره برده‌ام قدردانی نمایم؛ که هر قدر دانش از خدای متعال به امانت دارم، از طریق آموزش آن عزیزان بوده است.

و از استاد گرامی و فاضل ارجمند جناب آقای دکتر اعرابی، که زحمت راهنمایی این حقیر در انجام این پژوهش را بر عهده داشته و پیوسته مرا از لطف و راهنمایی خویش بهره‌مند نموده‌اند، کمال تشکر و امتنان دارم.

همچنین از همسر فرهیخته و دانش‌دوستم که علی‌رغم وجود مشکلات، همواره مشوق و مایه‌ی دلگرمی بنده در امر تحصیل بوده و با صبر و حوصله مرا در این مسیر یاری نموده است؛ و از فرزندان عزیزم محمد صادق و محمد مهدی، که مرا در مدت نگارش این پژوهش تحمل نمودند؛ و از تمام دوستان و دانشورانی که به هر شکل یاری‌ام رسانده‌اند؛ صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده

حجّ، در دوران جاهلیت، به شکل میراث تحریف شده‌ای از آیین حنیف حضرت ابراهیم(ع)، در بین اعراب جاهلی سابقه‌ی طولانی داشته و جدای از بعد عبادی آن، کارکردهایی در زمینه‌ی امنیت اجتماعی و رونق اقتصادی نیز برای قوم عرب در بر داشته است. از این‌رو اعراب جاهلی، مراسم حج را در ماه‌ها و روزهای معینی از سال با اعمال و مناسک خاصی، بجا می‌آوردند. با درخشش خورشید اسلام از شهر مکه - خاستگاه حج ابراهیمی - ضمن امضای اصل این عمل عبادی، رفتارهای شرک‌آلود و جاهلانیه‌ی مشرکان عرب در آیین حج، با نقد جدی و اصلاحات اساسی مواجه شد؛ به‌گونه‌ای که دگرگونی شگرفی در اهداف، کارکردها، اعمال و مناسک حج به‌وجود آمد. اسلام، کعبه و مسجد الحرام و دیگر اماکن حج را از لوٹ وجود بت‌ها پاک نموده و سنت‌های جاهلانیه‌ای همچون تلبیه و قربانی در نزد بت‌ها، طواف به دور آن‌ها و تبرک جستن از آن‌ها را برانداخت. نیز طواف عریان پیرامون کعبه که در جاهلیت مرسوم بود، ممنوع شد و حفظ حرمت ماههای حرام، قداست و امنیت حرم، به‌خصوص مسجد الحرام و بیت الله - که در نزد مردم جاهلی نیز جایگاه والایی داشت - مورد تأکید دوچندان قرار گرفت. با تشریح حج تمتع، انجام اعمال عمره در ماههای حج - که در جاهلیت، بزرگ‌ترین گناهان شمرده می‌شد - جزء اعمال حج قلمداد شد. اسلام، پوشش احرام یکسان برای همه‌ی حاجیان از هر قوم و طبقه وضع کرد و با زدودن خرافات از مناسک حج و لغو آداب و رسوم قبیله‌ای و امتیازات موهومی که قریش و برخی دیگر قبایل ساکن در حرم برای خود می‌پنداشتند، حج را عامل وحدت و قدرت مسلمانان قرار داد. همچنین با رفع ممنوعیت کسب و کار در ایام حج، بازارهای مکه رونق چشمگیری پیدا نمود و اصلاح امور دین و معیشت مردم، به‌طور هم‌زمان در حج مورد توجه قرار گرفت.

واژگان کلیدی: نهاد حج، قرآن، تاریخ، حج جاهلی، حج اسلامی، ابعاد حج، مناسک حج.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات	
۱-۱- طرح تحقیق.....	۵
۱-۱-۱- تبیین موضوع تحقیق.....	۵
۱-۱-۲- ضرورت انجام تحقیق.....	۵
۱-۱-۳- هدف‌ها و کاربردهای تحقیق.....	۶
۱-۱-۴- سؤالات تحقیق.....	۶
۱-۱-۴-۱- سؤال اصلی.....	۶
۱-۱-۴-۲- سؤالات فرعی.....	۷
۱-۱-۵- فرضیه‌های تحقیق.....	۷
۱-۱-۵-۱- فرضیه‌ی اصلی.....	۷
۱-۱-۵-۲- فرضیه‌های فرعی.....	۷
۱-۱-۶- سابقه و پیشینه‌ی تحقیق.....	۸
۱-۱-۷- روش تحقیق.....	۹
۱-۲- شرح واژگان.....	۹
۱-۲-۱- حج.....	۱۰
۱-۲-۱-۱- معنای لغوی حج.....	۱۰
۱-۲-۱-۲- معنای اصطلاحی حج.....	۱۳
۱-۲-۲- عمره.....	۱۴

- ۱۴.....۱-۲-۲-۱- معنای لغوی عمره.....
- ۱۵.....۲-۲-۲-۱- معنای اصطلاحی عمره.....
- ۱۶.....۳-۲-۱- نهاد حج.....
- ۲۱.....۴-۲-۱- جاهلیت.....

فصل دوم: شهر مکه و خانه‌ی کعبه در گذر تاریخ

- ۲۶.....۱-۲- شهر مکه و تاریخچه‌ی آن.....
- ۲۶.....۱-۱-۲- وجه تسمیه‌ی «مکه» و نام‌های دیگر آن.....
- ۳۰.....شهرت مکه در آثار یونان قدیم.....
- ۳۷.....۲-۱-۲- آشنایی با تاریخچه‌ی شهر مکه.....
- ۳۸.....۱-۲-۱-۲- موقعیت جغرافیایی شهر مکه.....
- ۴۱.....۲-۲-۱-۲- شکل‌گیری شهر مکه.....
- ۴۷.....۲-۲- کعبه و جایگاه آن در میان امت‌ها.....
- ۴۷.....۱-۲-۲- نام‌های کعبه در قرآن و وجوه تسمیه‌ی آن‌ها.....
- ۵۶.....۲-۲-۲- تاریخ بنا و بازسازی کعبه.....
- ۶۰.....۳-۲-۲- شکل ظاهری و اجزای کعبه و مسجدالحرام.....
- ۷۳.....۴-۲-۲- جایگاه کعبه در میان اقوام و امت‌های پیشین.....
- ۷۳.....۱-۴-۲-۲- منزلت کعبه در بین اقوام عرب.....
- ۷۶.....۲-۴-۲-۲- منزلت کعبه در بین اقوام غیر عرب.....
- ۷۹.....۵-۲-۲- جایگاه کعبه در اسلام.....
- ۹۲.....جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....

فصل سوم: پیشینه‌ی تاریخی حج و جایگاه آن در جاهلیت و اسلام

- ۹۷.....۱-۳- تشریح و پایه‌گذاری حج.....

۱۰۰	..... ۲-۳- حج و پیامبران الهی
۱۰۴	..... تحلیل و بررسی
۱۰۵	..... ۳-۳- جایگاه حج در دوران جاهلیت
۱۰۵	..... ۱-۳-۳- مناصب کعبه در جاهلیت
۱۱۱	..... ۲-۳-۳- اعراب جاهلی و دین حنیف
۱۱۲	..... ۳-۳-۳- حرمت ماههای حرام در نزد جاهلان
۱۱۷	..... ۴-۳-۳- تقدیس و احترام برخی پادشاهان نسبت به کعبه و دشمنی برخی دیگر با آن
۱۲۰	..... ۵-۳-۳- حج در اشعار جاهلی
۱۲۲	..... ۶-۳-۳- ذکر آداب و مناسک حج جاهلی در قرآن
۱۲۵	..... ۴-۳- جایگاه و اهمیت حج در اسلام
۱۲۶	..... ۳- ۴- ۱- حج از منظر قرآن کریم
۱۳۲	..... ۳- ۴- ۲- حج از منظر سنت و روایات معصومین (ع)
۱۳۹	..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فصل چهارم: مناسک حج جاهلی و حج اسلامی

۱۴۲	..... ۴- ۱- اقسام حجّ و عمره در اسلام
۱۴۳	..... ۴- ۱- ۱- اقسام حج
۱۴۳	..... ۴- ۱- ۱- ۱- حج تمتع
۱۴۴	..... ۴- ۱- ۱- ۱- ۱- تشریح حج تمتع و مبارزه با افکار جاهلی
۱۴۵	..... ۴- ۱- ۱- ۱- ۲- تحریم حجّ تمتع توسط خلیفه دوم
۱۴۷	..... ۴- ۱- ۱- ۱- ۳- اعمال حج تمتع
۱۴۸	..... ۴- ۱- ۱- ۲- حجّ افراد
۱۴۹	..... ۴- ۱- ۱- ۳- حجّ قران
۱۵۰	..... تحلیل و بررسی

- ۱۵۱..... ۲-۱-۴- اقسام عمره.....
- ۱۵۲..... ۱-۲-۱-۴- عمره‌ی مفرده.....
- ۱۵۲..... ۲-۲-۱-۴- عمره‌ی تمتع.....
- ۱۵۳..... ۳-۱-۴- مباحثی ضروری در باب حج.....
- ۱۵۳..... ۱-۳-۱-۴- استطاعت برای حج.....
- ۱۵۵..... ۲-۳-۱-۴- شرایط وجوب حج.....
- ۱۵۷..... ۳-۳-۱-۴- میقات‌های حج.....
- ۱۵۹..... ۴-۳-۱-۴- حدود حرم.....
- ۱۶۰..... ۲-۴- حج‌گزاران در جاهلیت.....
- ۱۶۰..... ۱-۲-۴- حُمس.....
- ۱۶۴..... ۲-۲-۴- حِلّه.....
- ۱۶۶..... ۳-۲-۴- طُلُس.....
- ۱۶۷..... تحلیل و بررسی.....
- ۱۶۷..... ۳-۴- آداب و مناسک حجّ جاهلی.....
- ۱۶۷..... ۱-۳-۴- سیر کلی اعمال و مناسک حجّ در جاهلیت.....
- ۱۷۱..... ۲-۳-۴- اجزای حجّ جاهلی و نقد و بررسی آن از دیدگاه اسلام.....
- ۱۷۱..... ۱-۲-۳-۴- اهلل.....
- ۱۷۲..... ۲-۲-۳-۴- تلبیه.....
- ۱۷۹..... تحلیل و بررسی.....
- ۱۷۹..... ۳-۲-۳-۴- احرام جاهلی.....
- ۱۸۰..... ۴-۲-۳-۴- طواف.....
- ۱۸۲..... ۵-۲-۳-۴- «مُکَاء و تَصَدِیْه».....
- ۱۸۴..... ۶-۲-۳-۴- سعی.....
- ۱۸۶..... ۷-۲-۳-۴- قربانی.....

- ۱۹۰ ..... حلق و تقصیر..... ۸-۲-۳-۴
- ۱۹۱ ..... وقوف در منا و تفاخر به آباء..... ۹-۲-۳-۴
- ۱۹۳ ..... دعای جاهلی..... ۱۰-۲-۳-۴
- ۱۹۵ ..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....

فصل پنجم: ابعاد و کارکردهای حج در جاهلیت و اسلام

- ۲۰۱ ..... ۱-۵ بعد عبادی و معنوی حج.....
- ۲۰۳ ..... ۱-۱-۵ حج، جامع‌ترین عبادات.....
- ۲۰۴ ..... ۲-۱-۵ تقویت روحیه‌ی اخلاص و توکل با حضور در فضای ناب توحیدی.....
- ۲۰۵ ..... ۳-۱-۵ پیوند قلبی با وحی و نبوت.....
- ۲۰۶ ..... فواید مشاهده‌ی آثار پیامبر در سرزمین مکه و مدینه.....
- ۲۰۹ ..... ۴-۱-۵ تجسم معاد.....
- ۲۱۰ ..... ۲-۵ بعد آموزشی و فرهنگی حج.....
- ۲۱۲ ..... ۱-۲-۵ فراگیری احکام و معارف دینی در راستای کسب آمادگی برای سفر حج.....
- ۲۱۵ ..... ۲-۲-۵ مبادله‌ی افکار و اطلاعات بین ملل مسلمان برای تعامل بهتر با یکدیگر.....
- ۲۱۴ ..... ۳-۲-۵ همفکری جهت شناخت و اصلاح انحرافات فکری و عقیدتی دنیای اسلام.....
- ۲۱۶ ..... ۴-۲-۵ تبلیغ دین.....
- ۲۱۹ ..... ۳-۵ بعد سیاسی حج.....
- ۲۲۱ ..... ۱-۳-۵ نمایش وحدت و قدرت دنیای اسلام.....
- ۲۲۳ ..... ۲-۳-۵ حج و تشکیل امت واحده‌ی اسلامی.....
- ۲۲۷ ..... ۳-۳-۵ حج عامل قیام و استواری مسلمانان.....
- ۲۳۰ ..... ۴-۳-۵ برائت از مشرکان.....
- ۲۳۴ ..... «جدال» و «برائت».....

۲۳۶	..... ۵-۳-۵ بهره برداری‌های سیاسی از حج
۲۳۸	..... نُوَابِ حَجِّ
۲۴۱	..... ۵-۴- بعد اجتماعی حج
۲۴۲	..... ۵-۴-۱- ادای حقوق خدا و مردم
۲۴۳	..... ۵-۴-۲- تجسم امنیت کامل اجتماعی
۲۴۸	..... ۵-۴-۲-۱- مُحْرِمِ در حرم
۲۵۰	..... ۵-۴-۲-۲- تمرین امنیت برای همه‌ی عمر
۲۵۰	..... ۵-۴-۳- آموزش و تمرین همگانی نظم و انضباط اجتماعی
۲۵۱	..... ۵-۴-۴- حج الگوی مساوات و عدالت اجتماعی
۲۵۵	..... ۵-۴-۵- چاره اندیشی برای حل مشکلات بلاد اسلامی
۲۵۵	..... ۵-۵- بعد اقتصادی حج
۲۵۷	..... ۵-۵-۱- بازارهای مکه در جاهلیت و اسلام
۲۵۹	..... ۵-۵-۲- حجّ عامل بهره مندی مردم از منافع مادی درکنارمنافع معنوی
۲۶۱	..... ۵-۵-۲-۱- تأثیر معنوی حج در توانگری مالی و اقتصادی حج گزاران
۲۶۱	..... ۵-۵-۲-۲- دوری از افراط در اهداف اقتصادی حج
۲۶۵	..... ۵-۵-۳- همکاری و همفکری مسلمانان برای رهایی از سلطه‌ی اقتصادی بیگانگان
۲۶۶	..... بازار مشترک اسلامی
۲۶۷	..... ۵-۵-۴- نذورات و قربانی حج راهی برای فقر زدایی و کمک به محرومان
۲۶۸	..... ۵-۵-۴-۱- اطعام مستمندان و بینوایان
۲۶۹	..... ۵-۵-۴-۲- مبارزه با استثمار
۲۷۲	..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۷۵	..... خلاصه‌ی تحقیق
۲۸۰	..... فهرست منابع

مقدمه

کعبه، مقدس‌ترین مکان عالم و اولین خانه‌ای است که برای مردم و قوام امور دین و دنیای آنان پایه‌گذاری شده است؛ و حج عبادتی است با مناسکی مخصوص، که اولین بار در آیین پاک ابراهیم(ع) تشریح شده و با محوریت کعبه در مکان‌هایی معین در شهر مکه و اطراف آن صورت می‌پذیرد. ساکنان مکه در ابتدا پیرو دین حنیف ابراهیم(ع) بودند و مراسم حج را آن‌گونه که پیامبران بزرگی همچون ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام از جانب خدا مأمور ابلاغ و ترویج آن بودند، برپا می‌داشتند؛ تا آن‌که شرک و بت‌پرستی در میان آنان رواج پیدا کرد. از آن پس، اگرچه همچنان کعبه و مراسم حج را ارج نهاده آن‌را مایه‌ی مباهات خود می‌دانستند، اما مناسک توحیدی آن به تدریج با انواع خرافه و رفتارهای شرک‌آلود و گاه زشت و زننده آلوده شد و حج از مدار حقیقی‌اش خارج گشت. با ظهور اسلام، و فتح مکه به دست مسلمانان، کعبه و پیرامون آن از آثار شرک پاک شد و حج ابراهیمی دوباره احیا گردید.

این پژوهش با موضوع «نهاد حج در جاهلیت و اسلام» در پنج فصل نوشته شده است که در ابتدای هر فصل، هدف و سیر کلی آن مشخص و احیاناً ارتباط آن با فصل‌های پیشین و پسین بیان گردیده است. پژوهش حاضر ابتدا ضمن شرح واژگان اصلی تحقیق، به تبیین مفهوم و مصداق جاهلیت، همچنین مقصود از کاربرد واژه‌ی نهاد در مورد حج پرداخته است. سپس بررسی پیشینه و قدمت خانه‌ی کعبه، نیز اهمیت و جایگاه آن در فرهنگ جاهلی و مقایسه‌ی آن با منزلت کعبه از دیدگاه قرآن و روایات اسلامی، مورد توجه قرار گرفته است. مراحل بعدی این نوشتار به موضوع اصلی پژوهش، شامل بررسی پیشینه‌ی تاریخی آیین حج، اهمیت و جایگاه حج در جاهلیت و اسلام، اعمال و مناسک حج جاهلی و حج اسلامی و ابعاد و کارکردهای آن در دو مقطع تاریخی اختصاص یافته است. آنچه در مراحل مختلف این تحقیق، همواره مد نظر قرار دارد، مقایسه‌ی تطبیقی بین عناصر حج جاهلی و حج اسلامی باهدف تبیین اشتراکات و تفاوت‌های آن‌دو می‌باشد. لذا این نوشتار، مباحثی همچون قداست کعبه، جایگاه حج و مناسک آن در جاهلیت و اسلام را با

تکیه بر آیات قرآن و منابع تفسیری، روایی و تاریخی، به شکل تطبیقی مورد بررسی قرار داده، نکات اشتراک و افتراق آن دو را شناسایی نموده است؛ تا در نتیجه‌ی آن، ضمن انعکاس جایگاه والای این فریضه‌ی مهم در اسلام و فرهنگ جاهلی، روشن گردد که علی‌رغم برخی اشتراکات ظاهری بین حج جاهلی و حج اسلامی، اختلاف ماهوی بین آن دو وجود دارد.

نظر به بررسی‌های صورت گرفته به‌وسیله‌ی نگارنده، به‌لحاظ اهمیت موضوع حج در اسلام، آثار فراوانی در بخش اسلامی حج، شامل مواردی همچون پژوهش‌های فقهی در باب حج، تفسیر آیات حج در قرآن، معارف و اسرار حج به چاپ رسیده ولی آثاری که در آن‌ها عناصر و ابعاد حج در جاهلیت، به‌طور مستقل مورد بررسی قرار گرفته باشد کمتر به چشم می‌خورد. آنچه هست مطالب پراکنده‌ای است که در منابع تاریخی و تفسیری درباره‌ی حج جاهلی به ثبت رسیده است. به‌علاوه بررسی‌های تطبیقی بین ابعاد گوناگون حج در دو مقطع تاریخی جاهلی و اسلامی کمتر مورد توجه قرار گرفته و تنها در بخش مناسک حج، مقالاتی با رویکرد تطبیقی نگاشته شده است. در مجموع دیده نشد اثری مستقل و جامع با رویکردی تفسیری-تاریخی به بررسی تطبیقی موضوعات مختلف پیرامون حج در جاهلیت و اسلام پرداخته باشد؛ به‌علاوه، حج به عنوان یک نهاد در هیچ پژوهشی مورد توجه قرار نگرفته است. منابع اصلی این پژوهش - همان‌گونه که اشاره شد- قرآن کریم، تفاسیر مهم فریقین و منابع مشهور تاریخی می‌باشد؛ ولی در موارد بسیاری منابع حدیثی شیعی نیز به‌شکل گسترده مورد استفاده قرار گرفته است.

لازم به ذکر است، عامل اصلی که نگارنده را به پژوهش در این موضوع ترغیب نمود، توجه شایان قرآن کریم به مسأله‌ی حج بوده است. به‌نظر می‌رسد پس از مسائل اساسی همچون توحید و معاد، قرآن به کمتر موضوعی در میان سایر فرایض و تکالیف دینی به‌اندازه‌ی حج پرداخته باشد. این نکته بر جایگاه والای حج در اسلام و لزوم توجه عمیق‌تر امت اسلامی بدان دلالت دارد. نکته‌ی دیگر، نوع رویکرد قرآن به مسأله‌ی حج است. بدین معنی که قرآن در موارد متعددی همگام با تبیین فلسفه، احکام و اسرار حج، آداب و مناسک حج جاهلی و رفتارهای مشرکان در باب حج را به‌شدت مورد انتقاد و نکوهش قرار می‌دهد. این مسأله لزوم توجه به ماهیت متفاوت حج در اسلام و جاهلیت - با وجود تشابهات ظاهری بین آن دو - را مورد تأکید قرار می‌دهد؛ چیزی که اگر مورد غفلت قرار گیرد ممکن است به این فکر نادرست که: «آیین مقدس اسلام و دین مشرکان جاهلی دارای هویت مشترکی هستند.» بیانجامد.

گسترده‌گی موضوع حج از یک سو و ضرورت مراجعه به منابع مختلف تفسیری، روایی، تاریخی و غیر آن به منظور ساماندهی پژوهش به شیوه‌ی تطبیقی از سوی دیگر، علاوه بر زیاد شدن حجم تحقیق، زمان انجام آن را کمی به درازا کشاند. امید است این پژوهش با وجود همه‌ی ضعف‌ها و ایراداتش، مورد قبول درگاه خداوند قرار گرفته با عنایت او - سبحانه و تعالی - قدمی هر چند کوچک در پیشبرد پژوهش‌های مربوط به موضوع حج، محسوب گردیده و سرآغازی بر پژوهش‌های بعدی اینجانب باشد.

فصل اول

کلیات

۱-۱- طرح تحقیق

۱-۱-۱- تبیین موضوع تحقیق

با توجه به جایگاه مهم حج در آداب و رسوم دینی بشر و آثاری که از دیر زمان در فرهنگ بشری داشته است، جا دارد که حج به عنوان یک نهاد مورد بررسی تطبیقی در دوره قبل و بعد از ظهور اسلام قرار گیرد. این تحقیق برآن است که این بررسی را از نگاه قرآن و تاریخ سامان دهد تا ضمن بررسی تفاوت‌ها و اشتراکات آداب و مناسک حج در دو مقطع تاریخی جاهلی و اسلامی، ابعاد و کارکردهای حج در هر یک از دو دوره‌ی تاریخی را مورد ارزیابی قرار گیرد. بدین ترتیب با فرض وجود اشتراکات، بین اجزای حج در جاهلیت و اسلام روشن می‌گردد که آیا این اشتراکات، محدود به شباهت‌های ظاهری است یا لایه‌های عمیق‌تری همچون اهداف و کارکردها را نیز در بر می‌گیرد؟ و اساساً با وجود شباهت‌های مذکور و سابقه‌ی طولانی حج در بین اعراب جاهلی، دیدگاه اسلام، درباره‌ی حج جاهلی چیست و تا چه اندازه آن را مورد تأیید قرار داده است؟ به‌علاوه این پژوهش در نظر دارد با بررسی ویژگی‌ها، اهداف و عملکرد نهادهای اجتماعی، از دیدگاه جامعه‌شناسان مشهور، و تطبیق آن با اهداف و کارکردهای حج در اسلام، نقش حج را به عنوان یک نهاد مهم و حیاتی در میان امت اسلامی به اثبات برساند.

۱-۱-۲- ضرورت انجام تحقیق

اسلام، اهمیت زیادی برای حج قائل گردیده و آن را در کنار نماز و روزه و دیگر واجبات از ضروریات دین به شمار آورده است؛ تا جایی که اگر زمانی مردم بضاعت مالی نداشته باشند بر حکومت اسلامی لازم می‌داند که از محل بیت المال، هزینه‌ی انجام فریضه‌ی حج را برای گروهی از مسلمانان تأمین نماید. در نتیجه‌ی چنین اهتمام ویژه‌ای هر ساله در موسم حج، جمعیت زیادی از مسلمانان سراسر دنیا برای ادای این فریضه‌ی الهی در مکه‌ی مکرّمه حاضر می‌شوند؛ به همین جهت عبادت حج از جایگاه بین المللی خاصی نیز برخوردار است. از این رو ضرورت دارد کنگره‌ی عظیم حج به عنوان یک نهاد مؤثر در سرنوشت جهانی مسلمانان، مورد توجه عمیق‌تری

قرارگیرد. در این راستا باید آنچه را که این فریضه‌ی مهم دینی را از سایر فرایض ممتاز ساخته، از نو دید و ابعاد گوناگون حج و اهداف ترسیم شده در قرآن و روایات پیشوایان دینی برای آن را با نگاه دقیق‌تری مورد توجه قرار داد؛ چراکه اگر این مهم مورد غفلت قرار گیرد، ابعاد عظیم اجتماعی حج و نقش سازنده‌ی آن در سرنوشت مسلمانان، رفته رفته به دست فراموشی سپرده شده و در نتیجه، امت اسلامی از آثار و برکاتی که شارع مقدس با تشریح حج برای او ترتیب داده، محروم خواهد شد. دیگر آن‌که برخی با توجه به این حقیقت که اسلام، پاره‌ای از آداب و رسوم دوران جاهلیت را مورد تأیید و امضا قرار داده یا با اصلاحاتی پذیرفته، برآن رفته‌اند که دین اسلام چیزی جز همان دین اعراب جاهلی یا حنیفیت رایج در آن زمان نیست؛ جز آن‌که اصلاحاتی در آن صورت گرفته است. اینان با ذکر مواردی از احکام و آداب جاهلی و تطبیق آن با موارد مشابه آن‌ها در اسلام، به اثبات دیدگاه خود همت گماشته‌اند. از جمله موارد مهمی که دستمایه‌ی چنین استنتاجی قرار گرفته است، شباهت‌هایی است که در منابع تاریخی، بین شکل ظاهری اعمال و مناسک حج در دو مقطع تاریخی مذکور گزارش شده است. بررسی‌های این تحقیق روشن می‌کند که شباهت‌های یاد شده بین حج جاهلی و حج در اسلام، نمی‌تواند تأییدی بر دیدگاه مذکور، به شمار آید.

۱-۱-۳- هدف‌ها و کاربردهای تحقیق

- ۱- رسیدن به درکی عمیق‌تر نسبت به نهاد عظیم حج که از دوران‌های قدیم، مورد توجه همه‌ی ادیان و آیین‌ها بوده است و شریعت آسمانی اسلام نیز آن را از ارکان اصلی دین به شمار آورده و برپایی آیین حج را عامل تقویت دین و ضامن جاودانگی اسلام دانسته است.
- ۲- درک واقعی از موضع اسلام در برابر حج جاهلی، ما را به الگوی صحیحی در شیوه‌ی برخورد با دیگر افکار و عقاید رهنمون می‌سازد.

۱-۱-۴- سوالات تحقیق

۱-۱-۴-۱- سؤال اصلی

چه نسبتی میان حج در اسلام و جاهلیت وجود دارد؟ به عبارت دیگر، دیدگاه اسلام درباره‌ی حج جاهلی چیست؟ آیا اسلام، حج جاهلی را به کلی رد نموده و این فریضه‌ی مهم را از

نو تأسیس و پایه‌ریزی نموده است یا آن‌که حج را به همان مفهوم و شیوه‌ی جاهلی مورد تأیید و امضا قرار داده و صرفاً در آن اصلاحاتی چند ایجاد نموده است؟ و یا این‌که تنها شکل کلی و ظاهری آن را که برگرفته از آیین حنیف ابراهیمی است، پذیرفته ولی اصلاحات بنیادین در اهداف، مناسک و کارکردهای آن به‌وجود آورده است؟

۱-۴-۲- سوالات فرعی

- ۱- پیشینه‌ی حج به چه زمانی باز می‌گردد؟
- ۲- حج به عنوان یک نهاد آیینی - اجتماعی مورد توجه چه اقوام وادیانی بوده است؟
- ۳- در دین اسلام، حج از چه جایگاهی برخوردار است؟
- ۴- وجوه اشتراک و افتراق حج در جاهلیت و اسلام کدامند؟
- ۵- چه منافع و کارکردهایی برای حج در جاهلیت و اسلام وجود داشته و دارد؟

۱-۱-۵- فرضیه‌های تحقیق

۱-۱-۵-۱- فرضیه‌ی اصلی

به‌نظر می‌رسد که اسلام، حج جاهلی را نه به‌صورت کامل رد کرده است و نه یکجا مهر تأیید بر آن قرار داده است؛ بلکه بخش‌هایی از مناسک آن را تأیید نموده و با حذف آداب و رسوم جاهلانه و خرافی مشرکان و احیای سنت‌های حج ابراهیمی، اصلاحات بنیادین در اهداف و کارکردهای حج، ایجاد نموده است.

۱-۱-۵-۲- فرضیه‌های فرعی

- ۱- به نظر می‌رسد از ابتدای پایه‌گذاری خانه کعبه، مراسم‌هایی به انحاء مختلف در آن مکان وجود داشته است.
- ۲- به نظر می‌رسد قبل از ظهور اسلام، ساکنان جزیره‌ی العرب و پیروان ادیان ابراهیمی، تحت تأثیر تعالیم حضرت ابراهیم(ع)، به موضوع حج و مناسک آن توجه داشته‌اند.
- ۳- با توجه به آیات قرآن، روایات معصومین(ع) و مناسک خاصی که در فقه اسلامی برای حج، مطرح شده است؛ به‌نظر می‌رسد که این فریضه از جایگاه خاصی برخوردار است. در اسلام، حج از ارکان دین، ضامن دوام و پایداری و سبب قوت آن معرفی شده و شارع مقدس، به‌هیچ روی راضی به تعطیلی و حتی کم‌رنگ شدن آن نمی‌باشد. بدین جهت اقامه‌ی حج را به ادای تکلیف شرعی

مکلفین محدود نکرده و دولت‌های اسلامی را مسؤول ساماندهی امور حج و برگزاری هرچه باشکوهتر آن دانسته است.

۴- به نظر می‌رسد که تفاوت‌های ماهوی و کارکردی زیادی بین آنچه در جاهلیت به عنوان حج، انجام می‌گرفته با حج اسلامی وجود دارد؛ با این حال چون حج جاهلی نیز برگرفته از شریعت ابراهیمی بوده است، اشتراکاتی هر چند ظاهری در اعمال و مناسک با حج در اسلام دارد.

۵- از آنجا که مناسک حج از دیر زمان تا کنون همواره در جایگاهی خاص یعنی شهر مکه صورت می‌پذیرفته است؛ به نظر می‌رسد در کنار اجتماع بزرگ حج گزاران، فعالیت‌های جانبی دیگری جریان داشته و دارد. این فعالیت‌ها در جاهلیت بیشتر محدود به زمینه‌های اقتصادی بوده است؛ ولی در اسلام، حج علاوه بر دارا بودن جنبه‌های برجسته‌ی عبادی، معنوی و فرهنگی می‌تواند نمادی از امت واحده‌ی اسلامی بوده و منافع مدیریتی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در عرصه‌های داخلی و بین‌المللی برای مسلمانان به‌همراه داشته باشد.

۱-۱-۶- سابقه و پیشینه‌ی تحقیق

نظر به بررسی‌های صورت‌گرفته، پژوهشگران بسیاری، مباحث مربوط به «حج» را از زوایای مختلف، مورد توجه قرار داده و در موضوعاتی همچون، پژوهش‌های فقهی، تفسیر آیات حج در قرآن کریم، ابعاد گوناگون حج و جایگاه کعبه در نزد اقوام و ادیان، آثاری را در قالب کتاب‌ها و مقالات علمی، تألیف نموده‌اند. اگرچه همه‌ی آثار مذکور از ارزش و اعتبار پژوهشی یکسانی برخوردار نیستند، ولی در مجموع، تلاش‌های علمی صورت‌گرفته، تألیفات ارزشمندی را در این حوزه سبب گردیده است. همچنین در آثار تاریخی متعددی با موضوعاتی همچون، تاریخ عرب قبل از اسلام، تاریخ مکه، دین در جاهلیت، و در منابع تفسیری و تاریخ عمومی نیز به تناسب بحث، مطالب پراکنده‌ای در خصوص «آداب و مناسک» حج جاهلی آمده است؛ همچنین بخش‌هایی از مناسک حج جاهلی در برخی مقالات پژوهشی از دیدگاه اسلام و قرآن مورد نقد و بررسی قرار گرفته است؛ اما دیده نشد اثری به‌شکل جامع و مستقل با رویکردی تفسیری-تاریخی به بررسی تطبیقی حج در جاهلیت و اسلام از ابعاد مختلف پرداخته باشد؛ به‌علاوه، حج به عنوان یک نهاد در هیچ پژوهشی مورد توجه قرار نگرفته است.

۱-۱-۷- روش تحقیق

با توجه به موضوع و اهداف این پژوهش، روش انجام تحقیق، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای بوده است. جمع‌آوری اطلاعات مربوط به موضوع پژوهش از منابع قرآنی، تاریخی و روایی همراه با بررسی و تحلیل آن‌ها، این پژوهش را در گروه پژوهش‌های «موضوع محور» قرار می‌دهد. صرف‌نظر از استفاده‌ی محدودی که در فصل اول این تحقیق از منابع علم جامعه‌شناسی برای تبیین مفهوم نهاد اجتماعی و کارکردهای مختلف آن؛ و در فصل دوم از منابع مربوط به علم جغرافی برای گزارش موقعیت جغرافیایی شهر مگه و شبه‌جزیره‌ی عربستان به‌عمل آمده است، از آن‌جا که در بخش‌های زیادی از نوشتار حاضر، همگام با استفاده‌ی گسترده از منابع دینی و بررسی دیدگاه‌های مفسران و دانشمندان اسلامی، منابع تاریخی و آراء مورخان نامدار نیز مورد استفاده قرار گرفته، می‌توان این پژوهش را در زمره‌ی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای به حساب آورد. نیز به‌جهت تلاشی که در پژوهش حاضر برای معرفی اهمیت و جایگاه حج در جاهلیت و اسلام و مقایسه‌ی آداب و مناسک، اهداف و عملکردهای آن در دو مقطع تاریخی صورت گرفته پژوهشی بنیادی از نوع تطبیقی و مقایسه‌ای به شمار می‌آید. این پژوهش با مطالعه‌ی منابع مختلف، اعم از کتب و مقالات آغاز و با تعیین سرفصل‌ها و عناوین اصلی و فرعی، شکل یافت؛ سپس با تهیه و دسته‌بندی یادداشت‌های هر موضوع، تحلیل داده‌ها، تکمیل مباحث و در نهایت، نگارش موضوعات تعیین شده پایان یافت.

۱-۲- شرح واژگان

برای بررسی دقیق هر موضوع، قبل از هر چیز، شناخت دقیق مفاهیم مربوط بدان ضروری می‌باشد؛ چرا که درک صحیح هر موضوع، بدون درک مفاهیم کاربردی و به ویژه مفاهیم کلیدی آن امکان پذیر نخواهد بود. به عبارت دیگر نخستین گام در بررسی هر موضوع، آشنایی با مفاهیم کاربردی و بویژه مفاهیم کلیدی آن است. در این میان، درک درست موضوعات مهم دینی از آن جهت که از افقی بلند و فرا بشری برخوردار است، اهمیّت توجّه به مفاهیم مربوط بدان‌ها را دو چندان می‌کند. از جمله‌ی این موضوعات مهم دینی، نهاد حج است که موضوع پژوهش حاضر قرار گرفته است. با توجّه به پیشینه‌ی طولانی حج در سیر توحیدی بشر و نقشی که در عرصه‌ی